

31. ՓՈՐՁԱՎԱՆՔ

Երզնկայի Ղազիջան կամ Գուզուլջան գիւղին մէջ, շատոնց շարաթացած (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1083, 1902, Թ. 1614):

32. ԲԱՌԱՍՈՒՆ ԽԱՉԵՐ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայի հարաւային կողմը: Վարուց շարաթացած եւ աննշան: Սիւրմէնեան կը գրէ՝ «Սընգոր լեռան ստորոտը, Տրապիզոնի ճամբուն եզերքը, միւշիւր Չէքի փաշայի ամասոնային դղեակին մօտը եկեղեցի մը եւ հինէն մնացած գերեզմանաքարեր կային» (Երզնկա, էջ 104, հմմտ. դեռ՝ Արեւել. Մամուլ, 1890, էջ 75. Ղազանճեան, Սառն Նամակներ, էջ 26 եւ Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 351, 1900, Թ. 1049, 1901, Թ. 1538):

33. ԲՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայի եւ Տաճրակի միջեւ, Պրաստիկ գիւղի հարաւ-արեւմտեան կողմը: Երբեմնի տաճարը կամարակապ եւ քարաշէն: Ծարաթացած: Եկեղեցւոյն սրբատաշ քարերու մէկ մասը գործածուած է Եփրատի վրայ ձուլուած կամուրջի մը (Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 351 եւ 1902, Թ. 1614. Ղազանճեան, Սառն Նամակներ, էջ 26. Արեւել. Մամուլ, 1890, էջ 77 եւ 1891, էջ 209):

34. Ս. ՕԳՍԵՆՏԻ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ Ս. ՕԳՍԵՆՏԻՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայէն երեք չորս ժամ հեռու: Կարմրի գիւղի մէջ: Հաւանօրէն երկու եկեղեցի ունեցած: Անոր մօտ է Նանդի վանքը կոչուած արտը (Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 351 եւ 1902, Թ. 1644. հմմտ. եւ վերը):

(Շարունակիլի): Է. Է. ՈՍԿԵԱՆ

ՏԵՂԵԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏՈՉՈՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԲՈՂՐԵՐԳ

(Շարունակուելիս):

Թովմաս Մեծուիեցւոյ Աւնիկի գրաւումի մասին համառօտ յիշատակութիւնը եթէ լրացնենք Շերեֆեղդինի մանրամասն նկարագրութեամբ, կ'ունենանք հետեւեալ հաստատուն իրողութիւնը՝ թէ Աւնիկ նոյն է Հասանկալէի հետ եւ ոչ մի առնչութիւն ունի արդի Աւնիկ բերդին հետ:

Վերն յիշատակեցինք թէ Լենկթիմուրի արշաւանքները տեղի ունեցած են Բայազիդ-Ալաշկերտ-Հասանկալէ-Կարին ուղեգծով. արդ Շերեֆեղդինի տեղեկութիւնները լիապէս կը հաւաստեն այդ բանը Բէօսէղաղի՝ Սուկաւ լեռան, յատկանշական յիշատակութեամբ: Թիմուր Ալաշկերտէն Բէօսէղաղի անցքէն կը դիմէ Աւնիկ = Հասանկալէ երկու օրէն, ճիշդ այն դժով, որով արդի կարաւանի եւ նաեւ ռազմագիտական ճանապարհը կ'անցնի: Ալաշկերտ-Բէօսէղաղ-Սմբաղոմ-Չորանքէօի բերդ-Հասանկալէ հեռաւորութիւնն ըստ զօրավար Գարդանի³⁴ երեւոյն ժամ է կամ երկու օր:

Իսկ այժմեան Աւնիկի մօտէն կամ ստորոտէն չ'անցնիր ընդարձակ ուղի մը, ուսկից կարող ըլլային կարաւաններ եւ բազմաբոխ բանակներ երթեւեկել. կայ այդ՝ արահետ մը, ուսկից անցնելու համար հարկ էր տեղ տեղ նոյն իսկ մազլեւել, ինչպէս Կոխի նկարագրութեանէն այնքան պայծառ կը տեսնուի: Յետոյ ո՛ւր կարելի էր այդ աշխարհաժողով բանակներու, նախարարներու եւ արքունի տան բովանդակ բազմութիւնը պարփակել արդի Աւնիկի ցից դարաւանդներու վրայ: Մինչդեռ Բասենի ընդարձակ եւ համատարած դաշտն եւ Հասանկալէի քաղաքին եւ բլուրին լայն հարթավայրերն ամէն տեսակէտով ձեռնառու են այդպիսի հոծ բազմութիւն մը իր մէջ ամփոփելու եւ նաեւ բերաւոր բանակներու խնձոյքի եւ աշխարհաժողով հանդէսներու յարմարագոյն վայր մ'ընծայելու: Արդի բերդը կարաւանի ուղիէն բոլորովին մեկուսի կը գտնուի, մինչ Շերեֆեղդինի Աւնիկը շարունակ թիմուրի արշաւանքներուն գլխաւոր անցուղարձի հան-

³⁴ A. de Gardane, Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse, 1807-1808, Paris et Marseilles, 1809 թարգմ. Յ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, հատոր 2. էջ 88-135, հմմտ էջ 98-99:

դոյցը կը կազմէր, եւ իրբեւ այդպիսի միայն ու միայն Հասանկալէն կարող է ըլլալ:

Այս նոյնութեան ի նպաստ ունինք աւելի կանխադոյն ժամանակներէ վկայութիւններ, որոնցմէ՝ կարեւորագոյնները կը փութանք այստեղ յառաջ բերել:

Շերեֆեղդինէն երկու տասնեակ տարիներ յառաջ գրի առած է սպանիացի նշանաւոր ուղեգիր մը՝ Ռույ Գոնզալէս գի Կլաւի-խոյ³⁵, իր ուղեգրութիւնը դէպի Սամարղանդ, Լենկթիմուրի արքունիքը: Այն ուղին, զոր նա այնքան մանրամասն եւ ճշգրիտ կը նկարագրէ, կը կազմէ արդի կարաւանի գիծը՝ Տրապիզոն-Երզնկա-Երզրում-Աւնիկ-Մակու-Ույ եւն: Հասանկալէն դէպի Պարսկաստան երկու ուղիներ կան. մին Բէօսէղաղ-Մալաթիա-Ալաշկերտ-Բայազիդ-Պարսկաստան, միւրը՝ ինչպէս Բոթուր³⁶ կը նկարագրէ «Հասանկալէն-Պարսկաստան գիծը կ'ուղուի դէպի արեւելք Երասխի ձախ ափին երկայնքին՝ կը հասնի մինչեւ Ախուրեան-Երասխի խառնուրդը՝ Բայրամլու բերդը եւ ապա էջմիածին-Երեւան-Պարսկաստան: Կլաւիխոյ Երզրումէն Սամարղանդ ուղեւորութեան այս վերջին ուղին ընտրած է գէթ մինչեւ Բայրամլու-Կողբ եւ ապա Իզդիլ-Բայազիդ-Մակու: Վերադարձին կտրած է Ույ-Դիաղին-Ալաշկերտ-Հասանկալէ գիծը:

Կլաւիխոյի գործին Հայաստանի վերաբերուած մասերը թարգմանուած են Յ. Յակոբեանի կողմէ «Աղբիւրներ Հայաստանի եւ Անդրկովկասի Պատմութեան, Ուղեգրութիւններ Ա. հատորի մէջ, Երեւան 1932, էջ 65-146: Յառաջ կը բերենք մեր նիւթին հայող կտորները:

«Յաջորդ օրը Հինգշաբթի մայիսի 22ին մեկնելով Երզրումից, մենք զիջեցինք

³⁵ Ruy Gonzalez de Clavijo, Historia del gran Tamerlan, e itinerario, Seville, 1583. Անգղերէն թարգմ. Embassy to Temerlane, 1403-1406, trans. from the Spanish by Guy Le Strange with an Introduction, London, 1928. Հայերէն թարգմ. Յ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, հատոր Ա. Երեւան 1932, էջ 63-146, հանդերձ ծանօթութիւններով:

³⁶ Felix de Beaujour, Voyage Militaire dans l'Empire Othoman, Tome II. Paris 1892 p. 89. La route de la Perse se dirige à l'est, et côtoyant l'Araxe sur sa rive gauche jusqua son confluent avec l'Harpazous, vers le fort de Bairamlou, elle s'élève par le monastère de l'Ekmiazin jusqua la forteresse d'Erivan, ou bien laissant à gauche cette forteresse elle va passer le Zirma vers les ruines d'Artaxate, et descend avec l'Araxe jusqu'au fort d'Abas-Abad, audessous de Nakchivan etc.

Պարթիւր Ջաւան (Partir Javan) գիւղում, որ գտնուում է Աւնիկ քաղաքի սահմանում³⁷: Այս վերջինը մի շատ զօրաւոր վայր է, ունենալով իր յատուկ կառավարիչը որովհետեւ դա հայերի ձեռքումն է, բայց չըջակայ հողամասերը պատկանում են մի Չաղաթապաղուականի, որի անունն է Դուլաղէյ Բեկ (որի մասին պիտի խօսենք վերջէն): Ուրբաթ օրը մենք եկանք մի գիւղ Իսչու (Ischu)³⁸ կոչուած, մենք այստեղ մնացինք այդ գիւղեր, ինչպէս նաեւ ամբողջ շաբաթ օրը. գիւղացիները հայեր էին: Կիրակի շաբաթը անակնելով հասանք մի տեղ Դեւլիբեքենդ³⁹ կոչուած, մի անուն՝ որ նշանակում է խենթերի գիւղ, որովհետեւ այս գիւղը բնակողները բոլորն էլ իսլամ հաւատքին պատկանող ճշնաւորներ են, որոնք այստեղ քաշիչ անունը ունին»: ... (Այս գերվիշներու նկարագրութիւնը կու տայ մանրամասն եւ ազգա կը շարունակէ:)

³⁷ Թէ Le Strange եւ թէ Յ. Յակոբեան իրենց ծանօթագրութիւններու մէջ (անդ, էջ 118) Պարթիւր Ջաւան կը նշանակեն Հասանկալէի հետ, այն պատճառարանով թէ թուրքերը զայն կոչած են Ջիւան կալէսի: Սակայն այս առթիւ բնաւ նկատի չեն առնել Կլաւիխոյի ուղեգիրն նկարագրութիւնն ու ընթացքը, ուսկից յայտնապէս կը տեսնուի թէ Կլաւիխոյ Հասանկալէն կոչած է միշտ Աւնիկ, հետեւաբար Պարթիւր Ջաւան գիւղը պէտք է այլուր որոնել: Եւ քանի որ նշանաւոր ուղեգիրն համեմատ այս գիւղը Աւնիկի սահմանում գտնուած է, մեզ կը թուի թէ այդ անունան աճեցումները հնչելը կը ներկայացնէ արդի Պատիճիւր կամ Պատիճիւր գիւղը, որ իրապէս Հասանկալէ քաղաքին սահմանում կը գտնուի եւ Կարաւանի ճանապարհին վրայ Բէօսէղաղ-Քէօյի մօտերը, Հասանկալէն հարկ մի քանի մղոն հեռու:

³⁸ Յակոբեան (անդ, էջ 119) կը կարգուց իսչու, եւ կը նշանակէ Իլիջայի հետ «տաք հանքային ջուր, որ գտնուում է այդ մասերում»: Համարաւոր Իլիջան Կարնոյ արեւմտեան կողմն է. ամէն պարագային Յակոբեան զայն իր աչքին առջեւ չ'ունի, սակայն այս անունով յատուկ տեղոյ անուն մը Բասենի մէջ մեզ ծանօթ է: Բէօսէղաղ-Քէօյի մօտակայքը թէեւ կը գտնուի հանքային ջուր մը, սակայն չենք կարող ոչ հնչական տեսակէտէ եւ ոչ ալ աշխարհագրօրէն միացնել Կլաւիխոյի իսչուին հետ: Վերջինս ըստ Ուղեգիրն Պատիճիւրէն միօրեայ հեռաւորութիւն մը պիտի ունենայ, ուստի հաւանաբար արդի Ազարի մօտերը պէտք է գտնուի: Այլեւնի համեմատ Ազարի մօտ կայ (հմմտէ Այրարատ, էջ 32) Իսչի-սու գետակ մը եւ գիւղ մը:

³⁹ Ստրանջ եւ Յակոբեան (անդ էջ 119) հարպուրում արտաքին նմանութենէն Դեւլի-Բարայի եւ Դեւլիբեքենդի համարած են նոյն: Սակայն վերջինս ըստ նկարագրութեան Կլաւիխոյի պէտք է որ Երասխի ձախ ափին գտնուի, որովհետեւ Դեւլիբեքենդէ մեկնելէն յետոյ է որ առաջին անգամ Երասխ գետին կը հանդիպին ուղեւորները: «Մենք թողինք Դեւլիբեքենդը եւ զիջեցինք քաջօթեայ, հասած լինելով մի մեծ գետի գիւղերէնք քաջօթեայ, հասած լինելով մի մեծ գետի կը գտնուի Երասխի աջափողմը, որ հասնելու համար անհրաժեշտ էր որ գետն անցնէին: Դեւլիբեքենդը հաւանաբար անհետացած է պատմութեան ասպարէզէն տեղի տալով նոր տեղանունի մը:

«Մայիսի 26ին՝ Երկուշաբթի օրը, մենք թողինք Դեկլերքենդը եւ գիշերն անցուցինք բացօթեայ, հասած լինելով մի մեծ գետի եզերքը, որ կոչուում է Արազ (Արաքս)։ Մա մի վիթխարի գետ է, որ անցնում է գրեթէ ամբողջ Հայաստանից։ Մեր ճանապարհն այդ օրը անցել էր կիրճերից եւ սարերում, որ ծածկուել էին ձիւնով, շատ գետակներ էին հոսում բարձունքներից։ Յաջորդ Երեքշաբթի մենք գիշերեցինք մի գիւղում, որ կոչուում է Նաւ Զուր (Նոր առուակ), եւ ամբողջ օրը մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը Արազ գետի եզերքից դէպի վար, ուղին լինելով դառիվեր եւ շատ քարքարոտ։ Այս գիւղում մի քաշիչ (քահանայ) էր ապրում, որ մեզ պատուով ընդունեց, նա այդ վայրի տէրն էր, տեղի բնակիչների մեծագոյն մասը հայեր էին։ Յաջորդ Չորեքշաբթի մենք գիշերեցինք մի գիւղում, ուր մի մեծ ամբողջ կար ժայռի կատարին։ Մենք նկատեցինք, որ լեռան ամբողջ կողքն ազ էր, եւ յերաւի մի կէս օրուան ճանապարհը մենք անցնում էինք աղի բլուրների շղթայից։ Հեռուից ու մօտից մարդիկ գալիս են ազատօրէն առնելու իրենց աղը, օգտագործելով այդ, եւ իրենց խոհանոցներում ուրիշ աղ չեն գործածում։

Այժմ մենք պիտի նկարագրենք Սուրմարի (Սուրմարու), որը ինչպէս իմացանք ջրհեղեղից (յետոյ) շինուած առաջին քաղաքն էր. այս վայրը մենք եկանք մայիս 29ին, Հինգշաբթի կէսօրին։ Ծառ մեծ քաղաք է այս եւ այստեղից մօտ վեց փարսախ հեռու նըշմարեում է մեծ լեռը (Արարատ), որի վրայ ջրհեղեղին Նոյի տապանը նստեց...

Յաջորդ Աւրբաթ օրը մենք թողինք Սուրմարի եւ ճամբորդելով եկանք մի մեծ ամբողջ շինուած մի ժայռի վրայ, ուր մենք պիտի անցնենք գիշերը։ ... տեղի անուն Իգդիր է։ ... Յաջորդ օրը Ծարաթ, որ Մայիսի (31) էր, մենք մեկնեցինք Իգդիրից եւ մեր ճանապարհն ընթանում էր այն լեռան կողքից, որի վրայ Նոյեան տապանը հանգչած էր։ ... Այդ միւսեայն գիշերը մենք օթեւանեցինք մի բերդում, որ կոչուում է Բայագիա, որ կառուցուած է մի բարձր ժայռի վրայ, որի տեսքը հիանալի է»։ Այստեղէն կը մեկնին Մակու-Սոյ եւն։ Իսկ վերագարձը տեղի կ'ունենայ յաջորդ տարին 1405ին, Օգոստոս 22ին թաւրիկէն։ «... Մենք ընկերացանք մօտ Երկուշաբթի բնակիչի ձիւրի մի կարաւանի, որ

ապրանք էր տանում թուրքերի երկրի համար, կարաւանի վերջին կայանը լինելով Բրուսա»։ Հետեւաբար սպանիացի պատգամաւորներու ուղին կ'ըլլար Կարաւանի սովորական գիծը. Սոյ-Մակու-Բայագիոյ եւն։ Սակայն հազիւ թէ Սոյ հասած էին, կը լսեն թէ Կարա Յուսուփ «ստնակոխ էր անում եւ կողոպտում Սոյի շրջակայ երկիրները...։ Այս լուրը պատճառ դարձաւ որ մենք փոխենք մեր առաջադրած ճանապարհը, այսինքն այն ուղին, որից մենք եկել էինք, Սոյից գնալով դէպի Մակու։ Մրա փոխարէն մենք դարձանք ճանապարհի ձախ կողմը, առնելով մի ուղղութիւն, որ դնում էր դէպի հարաւ (արեւմուտք)։ Այսպէս մենք Սոյը թողինք Երեքշաբթի երեկոյեան, ճամբորդելով ամբողջ գիշերը եւ յաջորդ օրը, Չորեքշաբթի, կանգ առինք մի մարգագետնում, բայց այնքան ժամանակ, որքան բաւական էր դարի տալու մեր ձիւրին։ Եւ ապա շարունակելով այդ կէսօրից յետոյ եւ գիշերը՝ Հինգշաբթի երեկոյեան մենք եկանք մի գիւղ, ուր մի փոքրիկ ամբողջ կար, տեղի բնակիչները հայեր էին, որովհետեւ այս արդէն հայերի երկրումն էր, թէեւ նրանք հպատակ էին իշխան Օմարին։ Այս գիւղից այն կողմ դէպի հարաւ սկսում է մի հողամաս, զբաւեւած թրքական ցեղից մի խումբ ժողովրդի կողմից, եւ նրանց երկիրը կոչուում է Թուրքիստան...։ Այստեղ հասնելիս լուր ստացանք թէ Կարա Յուսուփը վերցրել է Արդին-Ջանի պաշարումը եւ մեկնել այնտեղից, եւ նրա զինուորներն, ասացին, բռնել են այն ճանապարհը, որից մտադրել էինք անցնել յաջորդ օրը։ Ուրեմն՝ մենք ուղարկեցինք մեր մարդկանցից մէկին լրտեսելու ու տեսնելու, թէ իրաւի այդ կողմերն եկել էր արդէն այդ թուրքներն զլխաւորն եւ ուշ ժամանակ յաջորդ օրն այդ մարդը վերագարձաւ եւ ասաց թէ ճանապարհը բաց է։ Այժմ մենք անմիջապէս ճամբայ ելանք եւ այդ գիշերը իջեւանեցինք մի գիւղի մօտ դաշտերի մէջ. այդ ամբողջ օրուան ընթացքում մենք անցել էինք մի շարք քաղամարդ գիւղեր, բնակուած հայերից։ Այս գիւղերից շատերում շատ գեղեցիկ եկեղեցիներ կային եւ նկատեցինք որ եկեղեցիների բակերի գերեզմանատներում շիրիմներ ու գերեզմանաքարեր զարդարուած էին խաչերով, մի մարդու հասակի չափ բարձր, շատ գեղեցիկօրէն փորագրուած։ Երբ ճամբորդում էինք այս ճանա-

պարհից, լուր ստացանք թէ Կարա Յուսուփ մօտեցել էր եւ թէ նրա մարդիկը կողոպտում էին գիւղերը, ուստի մենք վերստին փոխեցինք մեր ուղին եւ դարձանք դէպի ձախը եւ մինչեւ կէսօր այս նոր ուղղութեամբ գնացինք, թէեւ մենք գիտէինք թէ որքան աւելի հեռու գնայինք այս ճանապարհից, այնքան պիտի շեղուէինք մեր ուղիղ ընթացքից։ Այնու ամենայնիւ յաջորդ կիրակի օրը ստիպուած էինք շարունակել, անցնելով բոլորովին անբնակ երկրից եւ Երկուշաբթի միւսեայն էր։ Հայաստանի այս մասում բնակչութեան բացակայութեան պատճառն այն է, որ քրիստոնեաները կորցրել են իրենց իշխանութիւնն ամբողջ Մեծ Հայաստանում, քաղաքացիական կռիւների հետեւանքով, որ վերջերս տեղի է ունեցել արքայական երեք եղբայրների միջեւ։ Երեքշաբթի օրը սեպտեմբեր 1-ն էր, առաւօտեան ժամը իննին մենք վերջապէս եկանք մի մեծ քաղաք, բայց այստեղ էլ տների մեծ մասը դատարկ էր բնակիչներից։ Այս քաղաքի անունը Ալաշկերտ էր։ Քաղաքի պարիսպները, որ եղել էին շատ լայն եւ ամուր, բոլորը աւերակ էին, եւ քարից կառուցուած ամբողջ բոլորովին բաց էր, ճեղքուած շատ տեղերից, թէեւ մի քանի խեղճ մարդիկ ապրում էին նրա սենեակներում եւ տակաւին ամբողջ քաղաքում տեսնուած էին շատ գեղեցիկ շէնքեր, որովհետեւ ամեն տեղ տները լաւ կառուցուած էին»։

Այնուհետեւ կը պատմէ Կլաւիտայ թէ՛ «Ինչպէս էր եղել որ այս մեծ վայրն այսպէս աւերակ էր դարձել եւ մնում էր այսպէս։ Այս մեծ Հայաստանի երկրում նախապէս եղել է մի նշանաւոր ու հզօր թագաւոր, ամբողջ երկրի իշխանը, որ իր մահուան ժամանակ թողել էր երեք որդի, եւ իր կտակով նա Հայաստանը բաժանել էր երեքի միջեւ այս Ալաշկերտ քաղաքը, շրջակայ երկիրներով. երկրորդ որդուն նա թողել էր Աւմիան (Aumian, թարգմանիչները նոյնացնելով անունս հայ նշանաւոր Անիին հետ, Յակոբեան փոխանակ բնագրին Աւմիան անուան միջոց Անի կը գործածէ, մեր յառաջընթացութեան մէջ մենք բնագրեր նկատի ունեցած ենք) քաղաքը իր նահանգովը, եւ իր երրորդ որդուն՝ Երրորդը։ Այս վերջիցեայ քաղաքները Հայաստանի երեք զլխաւոր քաղաքներն էին։

Աւագ որդին տեսնելով թէ ինք տիրացել է Ալաշկերտին, երկրի ամենազօրաւոր տեղին, փորձեց զրկել իր երկու եղբայրներին իրենց ժառանգութիւնից եւ կռիւ սկսաւ երեքի միջեւ»։ Արդիւնքը կ'ըլլայ երեք քաղաքներու աւերումը իրենց թիւրքմեն դաշնակիցներու կողմէ եւ սպանութիւնը երեք եղբայրներու։ «Այսպէս էր որ իսլամներ եկել գրաւել էին ամբողջ Հայաստանը...»։

«Այսպէս երբ մենք եկանք Ալաշկերտ, ստոյգ տեղեկութիւն ստացանք թէ թուրքմեն Կարա Յուսուփ ինքը եւ իր ամբողջ հրօսակները նոյն այդ ճանապարհի վրայ էին, որ մենք առաջադրած էինք անցնելու, ուրեմն մենք վերստին փոխեցինք մեր ծրագիրը եւ որոշեցինք յետ դառնալ եւ երթալ ուղիղ դէպի Աւմիան, եւ բախտաւոր էինք մենք որ այդպէս արինք։ Այս մտադրութեամբ թողնելով Ալաշկերտը մենք ճանապարհորդեցինք չորս օր ու չորս գիշեր անբնակ ամայի մի շրջանից, եւ վերջապէս Ծարաթ օրը սեպտեմբեր 5ին ապահով կերպով հասանք Աւմիան քաղաքը։ Ապա յաջորդ Երկուշաբթի գնացինք վերեւ, Աւմիան բերդը, մեր յարգանքները մատուցանելու կառավարչին։ Նա որդին էր այն Չաղաթայ ազնուականին (որի մասին յիշատակած ենք մեր առաջին ճամբորդութեան մէջ), եւ որ կոչուում էր Դուլաղայ Բեկ, որին թիմուրը վստահած էր Աւմիանի հողամասի իշխանութիւնը, երբ նա գրաւել էր։ Աւմիանի ներկայ կառավարիչը՝ Դուլաղայ բեկի որդին, այստեղ էր մնում որպէս իր հօր տեղակալ. եւ ներկայանալով նրան մենք որպէս նուէր մատուցինք մի պատմութեան ոսկեայ դիպակ, ինչպէս սովորութիւն է անել...։ Նա մեզ վստահացրեց, թէ Կարա Յուսուփը տակաւին գտնուում էր Արդինճանի երկրում, իսկ նրա մարդիկը գրաւել էին այն ճանապարհը, որ տեղից մենք մտադրել էինք անցնելու, եւ թէ նրանք կողոպտում էին այն գիւղերը։ Այսպէս լինելով, մենք պէտք էր որ գնայինք մի ուրիշ ճանապարհով...։ Աւմիան բերդը շատ զօրաւոր մի վայր էր, մի բարձունքի վրայ, շրջապատուած երեք համակենդրոն պարիսպով, զօրաւորապէս կառուցուած։ Բերդի գաւթում առատ ջրի մի աղբիւր կար եւ պաշտպանութեան համար առատ պաշար ու բոլոր միջոցները լաւ հայթայթուած էին»։

«Ուրեմն սեպտեմբերի Տին, Երեքշաբթի թողինք Աւսիան, առաջնորդութեամբ մի Չաղաթայ թաթարի, որին կառավարէր յանձնարարել էր ապահով կերպով մեզ տանելու Վրաստանի սահմաններից դուրս, եւ այս առաջադրութեամբ թողինք Արդինջան տանող ուղիդ ճանապարհը, որ գնում է ձախ կողմից, եւ որի մի մասը մենք անցել էինք մեր նախորդ ճանապարհորդութեան: Այդ գիշեր մենք օթեվանեցինք մի գիւղում, որ պատկանում էր Աւսիանի կառավարչին, եւ յաջորդ օրը արշալոյսին մենք սկսանք բարձրանալ մի ցից լեռ, անցանք մի կատարից եւ միւս կողմում եկանք մի ամբողջ, որ կառուցուած էր մի բարձր ժայռի վրայ, որի անունը թարթում (թորթում) էր» (էջ 136—141):

Ինչպէս վերը յիշեցինք Le Strange եւ Յ. Յակոբեան Aumianի արտաքին առերեւոյթ գոյգն նմանութենէն համարած են, թէ Կլաւիտոյ հայ Անին մատնանշած է անով, սակայն ուշադիր ընթերցումն այն նկարագրութեան, զոր նշանաւոր ուղեգրերը մեզ կու տայ իրենց ուղեգրին մասին, բոլորովին տարբեր եզրակացութեան մը մեզ կ'առաջնորդէ. թէ մենք գործ չունինք բնաւ Հայաստանի Անի քաղաքին հետ, որ շատ հիւսիս, եւ ուղեգրերէ մեկուսի կը գտնուի:

1. Աւսիանէ մեկնելու առթիւ ուղեգրին մասին նկարագրութիւնը՝ թէ ճանապարհն երկու ուղղութիւն կը ստանար անոր մօտ, մին դէպի ձախ որ ուղիդ Արդինջան գնում էր, եւ միւսն աջ, ուսկից իրենք թորթում կը հասնին յաջորդ օրը, միայն ու միայն Հասանկալէի գիւղին կը համապատասխանէ, ուսկից իրապէս երկու ճանապարհներ կ'երկճիղին մին ձախ՝ ուղիդ դէպի Երզրում-Երզնկա-Տրապիզոն, իսկ միւսն աջ՝ Դու-Հինճ-Կարմիր վանք-Սնճորեկ-Թորթում-Սպեր են:

2. Բերդին նկարագրութիւնն ըստ ամենայնի կը համապատասխանէ Հասանկալէի, եւ ոչ երբեք Անի քաղաքին եւ անոր միջնաբերդին: Աւսիան ամբողջ ինչպէս Հասանկալէն, կը գտնուի «Մի բարձունքի վրայ, շրջապատուած երեք համակենդրոն պարսպով. բերդի գաւթում առատ ջրի մի աղբիւր կար» (տես ՀԱ. 1948, էջ 200):

3. Կլաւիտոն իր առաջին ճանապարհորդութեան ժամանակ այս վայրը կը կոչէր Աւնիկ, որուն կառավարին էր Դուլաղայ

Բեկ, եւ որու մասին կը խոստանար վերագրածին աւելի մանրամասն անդրադառնալ. արդ այժմ իր խոստումը կը կատարէ, նոյն տեղոյ մասին տալով անդրադոյն տեղեկութիւններ, սակայն այժմեան բնագրին մէջ այդ վայրը փոխանակ Աւնիկի Աւսիան անուանուած է: Ուղի՞՞ղ պահուած է սկզբնազիրը: Բնականաբար ո՛չ է մեր պատասխանը: Կլաւիտոյ վերագրածին իրը կառավարիչ ամբողջին՝ կը գտնէ Դուլաղայի որդին իրը տեղակալ:

Միւս կողմէ Երեքշաբթիին մեզ ծանօթ է թէ ճիշդ այդ տարւոյն եւ այդ ժամանակ Դուլաղայ Աւնիկի կառավարիչը կը գտնուէր Նախիջևան կամ Հիւսիսային Պարսկաստան (ՀԱ. 1948, էջ 216): Ուստի այս բոլորէն յայտնապէս կը տեսնուի թէ Աւսիան պարզապէս սխալագրութիւն մըն է, հաւանաբար յետնադոյն ընդօրինակողներու կողմէ կատարուած, ուղիղ ձեւն ու գրութիւնն է Աւնիկ: Եւ այսպէս կ'ունենանք Կլաւիտոյն նկարագրուած ճշգրիտ գիւղին Հասանկալէի, Աւնիկ անունով: Աւսիան = Աւնիկի հարկադրական սրբազրութենէն յետոյ կարելի է համառօտիւ դձեւ այն ուղիները, զոր սպանիացի պատգամադնայնները կտրած են Հայաստանի մէջէն: Երզրումէն կը մեկնին դէպի Բասեն եւ Աւնիկ-Հասանկալէի մօտէն անցնելով կու գան Պարթիւր-Ջաւան՝ այսինքն արդի Պատիճվան գիւղը: Այնուհետեւ անոնց ճանապարհը կ'ընթանայ Երասխի ձախ կողմի արքունի ճանապարհով Ազար-Սորասան-Միսկերտ-Կարակուրտ եւ հաւանաբար այստեղ է որ առաջին անգամ Երասխ գետը տեսնելու առիթը կ'ունենան եւ միանգամայն յիշատակելու, եւ ապա Կաղզուանի վրայէն կ'անցնին Կողբ-Իգդիր-Բայազիդ-Մակու են: Իսկ վերագրածին թէ եւ կը փափագին միեւնոյն ուղին ընտրել, սակայն կը ստիպուին Սոյի մօտ հարաւարեւմուտ ուղղուել դէպի Անճախիճոր կամ Կոտոր գետի հովիտը եւ այդ ճանապարհով կու գան Արաղայի դաշտն եւ Դիւղին, ուր կը թուի թէ փորձած են դէպի հիւսիս Երասխահովիտն անցնել, սակայն կրկին կը բռնադատուին ձախ գտնալ եւ Բագրեւանդի դաշտը կտրելով վերջնապէս կը հասնին Ալաշկերտ քաղաքը: Ուսկից կարելի էր կամ Կաղզուանի եւ կամ կարաւանի սովորական ճանապարհով երթալ Հասանկալէ: Վերջին պարզապէս հարկ էր կրկին կարաւանի գիծը

վերադառնալ: Արդէն այս կէտը կը շեշտուի Կլաւիտոյի մօտ, ուստի Ալաշկերտէն կարաւանի կողմնակի մէկ ուղիով մը անցած են Աւնիկ-Հասանկալէ: Այս կրկին ուղեգրի մէջ ալ մեզ կը տանին նոյն արդիւնքին՝ Հասանկալէ-Աւնիկ նոյնութեան:

Կլաւիտոյէն երեք դար առաջ Արիստակէս Լաստիվերոցի պահած է մեզի թանկագին տեղեկութիւն մը Աւնիկ-Հասանկալէի նոյնութեան համար իր ողբասաց Պատմութեան մէջ, ուր նա պատմելով Տուրքի Սուլտանի աւերումներու մասին գանազան գաւառներու մէջ, մեզի կ'ընձեռէ հետեւեալ հետաքրքրական տեղեկքը: Տուրքի Վանանդ գաւառն աւերելէն յետոյ կը վերցնէ նոյնպէս պաշարուած Մանազկերտի: «Յետ երկից աւուրց շարժեալ ամենայն բանակաւ, խաղայ իջանէ ի Տուարածոյ տափ եւ անտի իջանէ յընդարձակ դաշտն Բասենոյ առ անառ ամբողջան, որ կոչի Աւնիկ, յորում ետես աշխարհածողով մարդոց եւ անասնոց, եւ ոչինչ փոյթ արար. քանզի ի հայելոյն միայն ծանաւ թէ անառ է. եւ անցեալ առ նովաւ գայ ի դուինն Բասենոյ, մերձ ի գեօղն՝ որ կոչի Դու: Եւ ելեալ անտի սակաւ արամբք յանգէտս ի վերայ գահին, որ հայի ի Կարին, ետես զքաղաքն վառեալ ամենայն պատրաստութեամբ եւ նայեցեալ յերկար ժամս՝ դարձաւ անդրէն» (Պատմութիւն, Վենետիկ 1901, էջ 80):

Որքան ալ այս վկայութիւնը պարզ է եւ յայտնի կը տեսնուի Հասանկալէ-Աւնիկի նոյնութիւնը, սակայն աւելի ստույգ գործելու համար հարկ է Տուրքիի արշաւանքի ուղին որոշել:

Մանազկերտէն Բասեն երթալու համար երկու ուղիներ կարելի է նկատի ունենալ. մին՝ Մանազկերտ-Սնուս-Կիւլի-Հասանկալէ, երկրորդը՝ Մանազկերտ-Արածանիի հովիտը՝ գետն ի վեր Ալաշկերտ-Դիւղիբարա-Քէօփրիւքէօյ-Հասանկալէ: Առաջին ուղին զինուորական արշաւանքի մը համար ոչ մի յարմարութիւն ունի⁴⁰: Ուրեմն Տուրքի

⁴⁰ Համեմատէ C. F. Lehmann Haupt, Armenien Einst und Jetzt, II. 2, Berlin 1931, S. 769. «Karbe, der die Nordostrichtung vom Teleboas ab richtig erkannt, aber die Durchfutung des Euphrat irrigerweise schon bei Melasgert angesetzt hatte, dürfte immerhin noch annehmen, daß zur Winterszeit der Weg östlich am Bingöl Dagh vorbei für eine Heeresmasse gangbar gewesen sei. Inzwischen aber haben die Ermittlungen, die Belck in der mit dem Durchzug der Griechen gleichen Jahreszeit gewonnen hat, dies als unmöglich erwiesen, und unabhängig von

միայն երկրորդ գիծը կրնար ընտրել: Եւ թէ իրապէս այս ուղին կտրած է Տուրքի, յայտնի եւ ստույգ կը հաստատուի Տուարածատափի յիշատակութեամբ: «Իջանէ ի Տուարածոյ տափ»:

Ո՞ւր կը գտնուի այս վայրը: Ալիշանի⁴¹ համեմատ «Կէօքսու-Գարաեազ» ըլլալու է Տուարածատափ: Հայկունի⁴² կը նոյնացնէ Անդափ գաւառի հետ. «Ըստ իմ կարծեաց Տուարածատափ այժմեան Անդափ գաւառակն է, որ Ալաշկերտի վիճակի հարաւն եւ Մանազկերտի հիւսիսն կ'ընկնի» (Բագրեւանդ, էջ 7, ծն. 1): Իսկ էջ 303, ուր առանձնապէս Անդափ գաւառի վրայ կը խօսի, նոյնպէս կ'աւելցնէ՝ ԱՆԴԱՓ (Տուարածատափ) Պայազիտի կառավարութեան բաժանումներէն մին է. Անդափ ըստ իս Տուարածատափ. իսկ Թիւ 1 ծն. մէջ կը յայտնէ հետեւեալ կարծիքը. «Տուարածատափ լինելու է այս վայրը, որ ոմանք Սալեաղը կը կարծեն, ըստ իս Սալեաղը Գարեղեանքը կամ կարելի է Տուարածատափի մի մասն համարել, վասն զի Անդու լեռներն տարածուած են մեծաւ մասամբ ի Սալեազ»:

Հիւրըման կը գետեղէ զայն իր աշխարհագրութեան վրայ ընդ մէջ Ակդաղի եւ Կարաեազի: Իսկ Մանանդեան⁴³ նկատի առնելով Ղազար Փարպեցու այն վկայութիւնը, ուր նա կը պատմէ Վարդանի որոշումը Յունահայաստան անցնելու՝ «Եւ եկեալ հասանէին ի գիւղ մի, որոյ անունն էր Արամանայ, ի նահանգին Բագրաւանդայ, մերձակայ սահմանակից Բասենոյ եւ Տուարածատափու, ուր եւ սակաւ ինչ առուս կամեցեալ հանգչել, եւ զուշ եղեալ ճանապարհն գնալ պատրաստէին ստիպով» (Պատմ., Տիգրիս 1904, էջ 57), կ'եզրակացնէ. «Փարպեցու այս վկայութիւնից պարզ երեւում է, որ Արամանայ գիւղը գտնուել է այն հին ճանապարհի վրայ, որը Հայկական Պար կամ Աղբի-ղաղ

ihm hat v. Hofmeister (Durch Armenien und der Zug Xenophons, Leipzig 1911, S. 237) sehr richtig erklärt, er könne sich nicht denken, „daß ein General seine mit Troß an 15 bis 20 tausend Mann starke Truppe durch tiefen Schnee an den Fuß eines zur Winterszeit nahezu unübersteiglichen Gebirgsstockes, wie des Bingöl-Dagh, führt, um dann fast rückwärts denselben zu umgehen und über immerhin beschwerliche Pässe den Marsch fortzusetzen“.

⁴¹ Այբարատ, էջ 540:
⁴² Մ. Հայկունի, Բագրեւանդ Ջրաբաշխ Գաւառ, էջմիածին 1894:
⁴³ Յ. Մանանդեան, Հին Հայաստանի գլխաւոր ճանապարհները, Երեւան 1936:

լեռների հարաւային կողմերով գնում էր Յունահայաստան: Փարպեցու վկայութեան մէջ կարելոր է նաեւ այն, որ Արամանայ գիւղի տեղը ցոյց է տրուած Բագրեւանդ դաւառի արեւմտեան ծայրում, Բասենի եւ Տուարածատափի սահմանների մօտ»:

«Արդ ի նկատի առնելով Փարպեցու, ինչպէս եւ Պեւտինգերեան քարտէզի ցուցումները՝ դժուար է եզրակացնել, որ Armanas—Արամանայի տեղը լինելու էր այժմեան Խալեազում եւ Շեռեան գետի ձախ կողմում՝ Chadas — Խաստուրից դէպի հիւսիսարեւմուտք գնացող մեծ ճանապարհի շրջակայքում: Բացի այդ, նոյն աղբիւրների վկայութիւնից պարզ ու որոշ հետեւում է, որ հին Տուարածատափը գտնուել է ոչ թէ այժմեան Անդապիում, ինչպէս Հայկունին կէտրել է (Բագրեւանդ, էջ 303), այլ այժմեան Շեռեան լեռների եւ Մերդեմերի լեռնացքի հարաւային կողմերում» (էջ 53—54):

Մանանդեան իր այս կարծիքն հաստատելու համար վկայութեան կը կոչէ նաեւ Լաստիվերտցու վերոյիշեալ տեղիքը. «Նկարագրելով Տուղրուլ սուլտանի արշաւանքը Մանազկերտից դէպի Բասեն՝ Լաստիվերտցին եւս վկայում է, որ Տուարածատափի տեղը գտնուել է Բասենից եւ Աւնիկ ամրոցից դէպի հարաւարեւելիք, այսինքն՝ վերոյիշեալ Շեռեան լեռների հարաւային կողմերում» (էջ 54):

Լաստիվերտցու տեղիքէն այսպիսի եզրակացութիւն մը հանել շատ բռնապարօսիկ կը թուի մեզ, այս պատճառաւ ընդգծուած նախադասութիւնն ոչ մի կերպով իրականութեան եւ ոչ ալ վկայութեան բնական իմաստին կը համապատասխանէ: Մանանդեան այս մեկնութիւնը տուած ժամանակ աչքի առաջ ունեցած է, ինչպէս կը թուի, այժմեան Աւնիկի գիւղն ու վայրը եւ ոչ թէ Արխտակէսի պայծառ տեղիքը, ուր պատմագիրը բացորոշ կը գրէ՝ «Սաղայ իջանէ ի Տուարածոյ տափ, եւ անտի իջանէ յընդարձակ դաշտն Բասենոյ առ անառ ամրոցաւն որ կոչի Աւնիկ»: Արխտակէսի Աւնիկ ամրոցը կը գտնուի Բասենի ընդարձակ դաշտին մէջ. եւ այս պատճառաւ է որ Տուղրուլ ստիպուած էր նախ իջնել Տուարածատափ եւ ապա Բասենի դաշտը, եւ գալով բերդին ստորոտը կը տեսնէ Աշխարհաժողով մարդոյ եւ անասնոյ ամբողջին մէջ եւ համոզուելով թէ անառիկ է նա. «Անցեալ առ նովաւ գայ ի գլուխն

Բասենոյ, մերձ ի գեօղն՝ որ կոչի Դու»: Մինչդեռ այժմեան Աւնիկի գիւղը ոչ մի կերպով կրնայ համապատասխանել պատմագրին նկարագրութեան: Նա կը մնայ բոլորովին մեկուսի նախ կարաւանի ուղիէն, երկրորդ Բասենի դաշտին մէջ էր գտնուելը, այլ լեռներու մէջ, եւ երրորդ չէ կարելի մեկնել Արխտակէսի «Անցեալ առ նովաւ գայ ի գլուխն Բասենոյ», բացատրութիւնը, որմէ կ'ենթադրուի թէ Աւնիկ եւ Գլուխ Բասենոյ, այսինքն Դու գիւղն իրարու մերձ ըլլալու են: Մանանդեանի՝ կարծիքով Տուղրուլ կը մտնէ Տուարածատափ ապա Աւնիկ եւ յետոյ Բասենի դաշտը եւ ամէնէն վերջ Դու գիւղը: Սակայն Լաստիվերտցու տեղիքին պարզ ընթերցումն իսկ բաւական է մեզ համոզելու թէ այսպիսի մեկնութիւն մը ոչ մէկ կերպով կը համապատասխանէ բնագրին, ուր յայտնի կը տեսնուի հետեւեալ աշխարհագրական կարգը. Բագրեւանդէ Տուարածատափ—Բասենի դաշտ—Աւնիկ—Գլուխ—Բասենոյ՝ Դու գիւղը:

Ուստի հիմնուած այդ վերոյիշեալ աղբիւրներու վկայութիւններու վրայ ստիպուած ենք սխալ նկատել ոչ միայն Ալիշանի, Հիւրջմանի եւ Հայկունիի կարծիքները, այլ նաեւ Մանանդեանի տեղագրութիւնը Տուարածատափի մասին:

Ղազար Փարպեցի Արամանայ գիւղը սահմանակից եւ մերձակայ կը դնէ Բասենի եւ Տուարածատափի: Եւ որովհետեւ Մարկուարտի⁴⁴ եւ Մանանդեանի հետազոտութիւններու շնորհիւ գիտենք թէ Արամանայ գիւղը Պեւտինգերեան քարտէզի Armanas կայանին հետ նոյն է, որ Chadas—Խաստուր կայանէն դէպի արեւմուտք այժմեան Խալեազ լեռնադաշտի եւ Բասենի սահմանին՝ 25 մղոն հեռաւորութեամբ, Կարաւանի ճանապարհին վրայ գտնուելու էր, հաւանաբար այժմեան Տաղար (ըստ Հայկունիի Դահար) գիւղի մօտերը, եւ միւս կողմանէ որովհետեւ Լաստիվերտցիէն յայտնի է թէ Տուղրուլ Բասենի դաշտը մտնելու համար ստիպուած էր Տուարածատափ իջնել, ուրեմն հարկ է ընդունել թէ Տուարածատափ գտնուելու է այնպիսի վայր մը, ուսկից անցնելու էր Բասենի ճանապարհը: Ալիշանի, Հիւրջմանի եւ նաեւ Մանանդեանի տեղագրութիւնները Տուարածատափի մասին այդ հնարաւորութիւնը

⁴⁴J.Marquart, Le Berceau des Arméniens. Revue des Etudes Arméniennes, Tome VIII, Fasc. 1, Paris 1928, p. 227.

մեզ չեն ընձեռներ, այն վայրերու մէջէն միայն արահետներ կ'անցնին, որոնք ստուարաթիւ բանակներու երթեւեկի ոչ մի յարմարութիւն ունին: Ուստի որոնելու ենք վայր մը որ թէ մերձակայ եւ սահմանակից ըլլայ Արամանայ գիւղին եւ թէ անոր մէջէն անցնին զինուորական արշաւանքի յարմար ուղիներ դէպի Բասեն—Երզրում եւս: Այդպիսի վայր մը կը թուի մեզ այժմեան Խալեազի լեռնադաշտը, որուն մանրամասն նկարագրութիւնը տուած է Ս. Հայկունի, որմէ յառաջ կը բերենք մի քանի տեղագրական կէտեր:

«Խալեազ ըստ քրդաց կը նշանակէ անխնամ ձգուած կամ անմարդարնակ դաշտ, որ Բագրեւանդայ արեւմտեան ծայրն Ալաշկերտի, Բասենի եւ Խնուսի միջավայրն բարձր դիրք մի գրաւած է. նաեւ ի հարաւայ մասնաւոր ինչ Մանազկերտի եւ Անդափի սահմաններն ունի»:

«Խալեազ 8—9 ժամ երկարութիւն (յարեւմուտս) եւ 4—5 ժամ լայնութիւն ունի (ի հարաւ)»:

«Ի հիւսիս յարեւելից սահմանակից է Չաթ լեռան, որոյ մի երեսից Չաթ անուն ջուր մի կը բխի, կը հոսի հարաւ յարեւելս, Չեռեան գետ անուն առնելով դաշտի մէջ Շեռեան, ուստի Մուրատ կը հոսի, իսկ Չաթայ միւս կողմէն եւս մի ջուր կը հոսի Իլտելու անունով, յարեւմուտս կ'ընթանայ յԵրասի կը թափի: Հիւսիսային կողմէ Դրամ եւ Ղզըլ լեռներու սահմանակից է Խալեազ»:

«Խալեազ լեռնադաշտ մի է շուրջը պատած հարեւրաւոր գեղեցիկ լեռնահովիտներով որոյ ամէն կողմերն մեծ ու փոքր լեռներ են, որոյ միջավայրն եւս հազարաւոր մարդակեաններ եւ բիւրաւոր աղբիւրներ կան, որք զՇեռեան ջուր գետի փոխարկուելով որտուրեւորով կը հոսի, թողով երկու ակերու մերձ տափարակ վայրեր եւ 15ի չափ քրդ. գիւղօրայք»:

«Կարնէ յԱլաշկերտ մտնելու համար երեք ճանապարհ կ'անցնի Խալեազի միջէն: 1. Հիւսիսային ճանապարհն է որ Տէլիբարայի կիրճն մտնելէ յետոյ ձախ թեւի կողմ բաժանուած Ղզըլ Տէրպէնտով կը բարձրանանք Իկտելու, ուստի Խալեազի հիւսիսով Չաթ եւ մի ժամ Չաթայ նեղ կը ճէն անցնելով կը դառնանք Ալաշկերտի դաշտն ի վայր, դաշտի առաջին Մօլլա—Սիւլէյման գիւղն: Այս ճանապարհն թէեւ աւելի կարճ է Տէլիբարայց-

ւոյ համար, սակայն աւազակաց երկիւղից միշտ բանուկ չէ: Երկրորդն է, որպէս գիտենք Դահարի ճանապարհն (այսինքն Կարաւանի սովորական ճանապարհը). երրորդն է Եազլի դաշի, որ նաեւ բանուկ վիճակի մէջ է: Այս ճանապարհներն որչափ որ երկիւղալի են, սակայն տարւոյն երեք եղանակներուն մէջ դորձածելի կը դառնան իւրեանց յարմար ժամանակին: Խալեազ Դահար գիւղից յարեւելս Շեռեանի հովտին՝ իսկ Դահարից յարեւմուտս Երասիայ հովտին կը պատկանի» (Բագրեւանդ, էջ 75—76): Կարաւանի ճանապարհի մասին, որ Խալեազի մէջէն կ'անցնի, համեմատէ անդ էջ 38—41:

Տուարածատափ գաւառի տեղագրութեամբ միանգամայն կ'որոշուի Տուղրուլ սուլտանի արշաւանքի ուղին եւ նաեւ անուղղակի Աւնիկի գիւղը: Ուրեմն Տուղրուլ Մանազկերտէն ելլելով կու գայ Բագրեւանդ գաւառը, ուր ի մի հաւաքելով նաեւ իր՝ Վանանդ գաւառին մէջ՝ ասպատակող գումարտակները, կը մտնէ Տուարածատափ—Խալեազ, եւ Դահարի գիծով Դէլիբարա—Քէօփրիլքէօյի ճանապարհով կը հասնի Բասենի ընդարձակ դաշտը եւ կը յառաջանայ Հասանկալէի—Աւնիկի ստորոտը՝ պարիսպներու ներքեւ. եւ այդ տեղէն աջ կողմի ճանապարհով կ'ընթէ Բասենի Գլուխը՝ Դու գիւղը: Հակառակ ուղղութեամբ՝ Դու գիւղէն եկած էր վեց դար յառաջ Պարսից զօրավարը դէպի Բողբերդ, միասին բերելով Կամսարականներու տիկիւնները այդ ամուր բերդին մէջ արգելափակելու համար:

(Շարունակելի:) 2. Պ. Տէր—ՊՕՂՈՍԵԱՆ